

N. LŐRINCZ JULIANNA

NYELVI VARIATIVITÁS ÉS ALTERNÁCIÓ

A variativitás a lexikográfia egyik alapvető kérdése, a nyelvi evolúció objektív következménye, ugyanakkor azonban a lexikográfia egyik alapvető problémája is. A lexikográfusok sokszor arra kényszerülnek, hogy a variánsok számát csökkentsék. Erre egyrészt a nyelvi norma, a kodifikált nyelv kialakítása, az ingadozások standardizálása, számuk csökkentése, másrészt pedig nagyon sokszor a szótárak terjedelme készteti őket. Ez ellentmond a nyelvfejlődés dialektikus megközelítésének. Mivel azonban nem létezhet olyan nyelvi norma, amelyben az abszolút invariancia megvalósulna, a variativitás kérdése a nyelvi norma egyik alapvető problémája is. A nyelvben egyidejűleg létező variánsok konkurenciája a nyelvfejlődési tendenciák meghatározásában is alapvető kérdés.

A nyelvi jelenségek variáns-invariáns korreláció szerinti megközelítése először a Prágai Nyelvész kör fonológiai kutatásaival indult el, majd kiterjesztették a többi nyelvi szint kutatására, és átvették más nyelvészeti iskolák is.

A variativitás, variáns terminusokat meglehetősen tágra értelmezik a nyelvészeti szakirodalomban. A nyelvi variánsok, grammatikai variánsok, szóvariánsok, morfémavariánsok értelmezése nem egyértelmű. Például az

egy szócsaládhoz tartozó szinonimákat többen szóképzési variánsnak veszik. Erre még visszatérünk a szóvariáns fogalmának tisztázásakor. Ahhoz, hogy a variáció jelenségéről tiszta képet kaphassunk, el kell határolnunk egymástól a különböző variáns jelenségeket, rendszerezniük kell azokat. A variativitást mint szinkrón nyelvi jelenséget kell vizsgálnunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy a jelenséget egy bizonyos nyelvállapotban vizsgáljuk, nem zárva ki a variációs sor tagjainak történeti – kontrasztív elemzését. Vizsgálódásainkkal a mai orosz nyelvi normán belül maradunk, egybevetve a mai magyar nyelv egy, az orosz variációhoz közel álló jelenségével, az alternációval.

A szóvariánsokról az első elméleti alapvetés az orosz nyelvészeti szakirodalomban V. V. Vinogradov cikkében jelent meg (1944: 40–41). A szerző megállapítja, hogy a nyelvben vannak fono-morfológiai és etimológiai variánsok. Mindkét variáns közös jellemzője, hogy lexiko-szemantikai jelentésük egységes, egymástól csupán stilisztikai jelentésükben térnek el.

A. I. Szmirnyickij (1956) a szóvariánsokat azonos lexikai jelentésű szavak változatainak tekinti. Rámutat arra is, hogy néhány esetben a variánsok a szavaknak csak bizonyos jelentéseiben vannak meg. A variánsokra szerinte a következő kritériumok jellemzők: 1) a közös tö (общая корневая часть), 2) lexiko-szemantikai azonosság (лексико-семантическая общность), 3) a hangtani különbségek nem lehetnek olyan mértékűek, hogy lexiko-szemantikai különbségek is létrejöjjenek (звуковые различия не должны выражать лексико-семантических различий). Ez a kritériumsor hasonlít Juhász Józsefnek arra a megállapítására, miszerint a szó alakváltozatai között nem lehet olyan mértékű a különbség, hogy új lexéma keletkezzen. (1966:30, 1980:112)

Szmirnyickij a következőképpen osztályozza a variánsokat:

1) a szavak lexiko-szemantikai variánsai (лексико-семантические варианты слов), 2) fono-morfológiai variánsok (фоно-морфологические): a) fonematikus vagy hangtani (фонематические или звуковые), b) morfológiai (морфологические). A morfológiai variánsokon belül grammatikai és szóképzési variánsokat különít el (грамматические и словообразовательные) (1956: 42).

O. Sz. Ahmanova (1957) is megkísérelte a szóvariánsok pontos leírását. Fonetikai és morfológiai variánsokat különböztet meg. A fonetikai variánsokat két csoportra osztja: 1) olyan variánsok, amelyek nem különböznek a hangsúly helyében: *бакан – бакен, калоша – галоша, шкаф – шкап* 2) a hangsúly helyében különböző variánsok: *авгур – авгур, апартамент – апартамент, взрывной – взрывной* stb.

A morfológiai variánsokat O. Sz. Ahmanova a szóképzési variánsokkal azonosítja. „A morfológiai variánsok abban különböznek a fonetikai variánsoktól, hogy a természetes nyelvi funkciójuktól nem az egyes hangok vannak megfosztva, hanem a hangkapcsolatok, amelyek [...] adott esetben morfémaként szerepelnek – mint a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egységei. „Отличие морфологических вариантов слова от фонетических состоит в том, что лишенным своих естественных языковых функций оказываются не отдельные звуки (соответственно фонемы), а также соединения звуков и фонем, которые [...] в данном языке выступают как морфемы – мельчайшие значащие единицы [...] языка. (214-215) Például: *лиса – лисица, тигр – тигрица* stb. Ez utóbbi példák nem morfológiai variánsok, hanem önálló lexémák. Ahmanova a morfológiai variánsokhoz sorolja a ma már egyértelműen morfológiai variánsoknak tartott variánsokat is, mint pl. *арабеск – арабеска, вуаль (ж. р.), вуаль (м.р.)* stb. A variánsok

ilyenfajta összemosása azzal magyarázható, hogy Ahmanova nem veszi kellően figyelembe a szó morfológiai szerkezetét, az affixumok szerepét. A szóvariánsok meghatározásakor figyelembe kell vennünk F. P. Filin következő lényeges megállapítását: „Felmerül a nyelvben a t ő m o r f é m á k és az a f f i x u m o k kölcsönös kapcsolatának kérdése, ezek viszonylagos jelentésének, és azon szerepüknek az elkülönítése, amelyet olyan kategóriák, mint egy szó morfológiai variánsai vagy a szinonimák elhatárolásában játszanak” (1963: 130).

Filin már figyelembe veszi a szó morfológiai szerkezetét és az affixumok szerepét is. Ezek alapján a s z ó v a r i á n s o k a t a következő típusokra osztja:

1) f o n e m a t i k u s (фонематические): *современный – современн^{ый}, оседл^{ый} – осёдл^{ый}*

2) h a n g s ú l y b e l i (акцентологические): *багроветь – багроветь, отпил – отпил*

3) g r a m m a t i k a i (грамматические): *капает – каплет, мёрз – мёрзнул, извести – известь*

4) f o r m á l i s – g r a m m a t i k a i (формально – грамматические).

A szó formális – grammatikai variánsai és az önálló lexémák közötti különbséget Filin aszerint különbözteti meg, hogy a formaképző morfémák (szuffixumok) milyen jelentéseket fejeznek ki az orosz nyelvben: grammatikait vagy lexikait (1963:130). Ugyanakkor Filin is megjegyzi, hogy nem mindig könnyű meghúzni a határvonalat a grammatikai és a lexikai szemantika között.

N. M. Sanszkij (1964) a szóvariánsokat a következőképpen határozza meg: „a s z ó v a r i á n s o k olyan képződmények, amelyeknek a z o n o s a m o r f é m a s z e r k e z e t ü k, és a különbség köztük olyan kismértékű, hogy nem bontja meg a lexikai jelentés egységét.” Варианты слов – образования,

имеющие тождественный морфемный состав, различия между которыми являются настолько незначительными, что не нарушают единства лексической единицы в целом”(61).

R. P. Rogozsnyikova (1966: 9) szerint a variativitás lényege a szó külső formájának alaki változása – azaz a fonetikai vagy grammatikai szerkezeté –, amely nem érinti a szó lexikai jelentését. Ugyanakkor azonban a szó lexikai jelentése, fonetikai és morfológiai szerkezete szoros kapcsolatban vannak egymással, így el kell különítenünk egymástól a szóvariánsokat és az új lexémákat, ami nem minden esetben könnyű feladat.

K. Sz. Gorbacsevics (1978) véleménye szerint ezt úgy tudjuk a legpontosabban elvégezni, ha a történeti háttértől nagymértékben eltávolodva a variativitást mint szinkrón nyelvi jelenséget vizsgáljuk. Vizsgálódásainknak a mai nyelvi normán belül kell maradniuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvi norma kérdése legalább olyan bonyolult, mint a variativitása. Hogy mi a nyelvi norma, azt még egy nyelven belül sem könnyű eldönteni, különböző nyelvek esetében pedig természetesen eltérések adódnak a nyelvi norma kérdésének meghatározásában.

Az orosz nyelvben a kodifikált nyelvi normának az irodalmi nyelv a megfelelője, míg a magyar nyelvben elkülönül egymástól a köznyelvi norma és az irodalmi nyelvi. A magyar köznyelvi norma közelebb van az irodalmi nyelvihez, mint az orosz beszélt nyelv az orosz irodalmi nyelvhez. Bár az utóbbi évtizedben az orosz nyelvben a társadalmi, gazdasági változások hatására olyan nagymértékben felgyorsultak a nyelvi változások, hogy a nyelvi norma újraértékelésére lenne szükség.

Ezt V. G. Kosztomarov moszkvai nyelvész is megfogalmazza Языковой вкус эпохи (A korszak nyelvi ízlése c. könyvében: „[...] литературно-языковая норма становится менее определённой и обязательной, литера-

турный стандарт становится менее стандартным (Kosztomarov 1994: 5)
Azaz: az irodalmi nyelvi norma egyre kevésbé meghatározó és kötelező, az irodalmi standard egyre kevésbé lesz standard. A tömegkommunikációs eszközök hatására bekövetkezett nyelvi változásokat vizsgálva számtalan példával alátámasztja megállapítását a különböző nyelvi szintekre vonatkoztatva. A beszélt nyelvi alakok olyan mértékben hatnak a korábban szigorú mércének számító irodalmi nyelvre, hogy még az iskolázottabb emberek nyelvhasználatában is éreztetik hatásukat. A tömegtájékoztatási eszközök hatása olyan erős, hogy megingatni látszik a korábban megingathatlannak hitt kodifikált orosz nyelvi normát, mely kialakulásának itt most nem részletezendő történeti háttere van.

A variáció jelenségének rövid történeti áttekintése után a szóvariánsokkal foglalkozunk részletesen. A szóvariánsok variációs sorba rendeződnek. A variációs sor tagjainak leírása, mivel nem teljesen azonosak sem szemantikai, sem pragmatikai jelentésüket tekintve, funkcionális szempontú megközelítést kíván. A különböző szerzőknél leírt kritériumok is szükségessé teszik a szóvariánsok szövegbeli funkciójának alapos mérlegelését. Meg kell vizsgálnunk, milyen használatbeli sajátosságaik vannak: kontextusbeli, stilisztikai, pozicionális érték, valenciaérték stb. Nem célszerű a helyes vagy helytelen minősítés, hiszen a variációs sor tagjai mindegyikének megvan a maga kommunikatív értéke. Minden esetben reális kontextusban kell vizsgálnunk a variánsokat, lehetőleg szembeállítva oppozíciós párjukkal. Gorbacsevics funkcionális – dinamikus leírásnak nevezi ezt a megközelítésmódot (1978: 5). Funkcionális azért, mert kontextusban, disztributív és heterogén feltételek között vizsgálja a variánsokat. Dinamikus azért, mert nem szigorúan szinkrón nyelvi síkon mozog, hanem az adott nyelvi jelenség történeti fejlődését is figyelembe veszi.

A múltbeli, a jelenben végbemenő és a jövőben várható nyelvi változásokat egyaránt figyelembe kell vennünk a nyelvi jelenségek vizsgálatakor. Nem hagyható ez figyelmen kívül a variánsok kutatásában sem. A másik ilyen módszer, amely segít a variánsok objektív nyelvi megközelítésében: a strukturális – egybevető módszer. E módszer lényege: a variációs sor tagjainak, de különösen az egytípusú variáns pároknak a vizsgálata paradigmatis, derivációs és formális – strukturális kapcsolataikban. Így értékelhető a produktív és improduktív párok kommunikatív értéke. Természetesen a szociolingvisztikai kutatásokban használatos statisztikai módszerek sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen az írott irodalmi nyelvi, ún. normatív nyelvhasználati példák mellett a szociokulturális tényezőket is figyelembe vevő élőnyelvi példák elemzése is szükséges ahhoz, hogy a variánsok helyét meghatározhassuk a nyelvi jelenségek között.

A szóvariánsok Gorbacsevics szerint eltérhetnek egymástól k o n n o t a t í v jelentésükben, de a konceptuális jelentésüknek azonosnak kell lenniük. „[...] варианты слова могут резко различаться в коннотативном и сочетаемости отношении, но с содержательной стороны, с точки зрения концептуального значения они должны быть тождественными (1978: 9). Azaz: „[...] a szóvariánsok élesen elkülönülhetnek konnotatív jelentésükben és kapcsolódási viszonyukban, de tartalmi oldalról, azaz a konceptuális jelentés tekintetében azonosaknak kell lenniük”. Így a p o l i s z é m s z a v a k esetében a variativitás különböző mértékben lehet jelen: a) minden jelentésükben, b) csak bizonyos jelentésükben. Ugyanakkor olyan megfogalmazással is találkozunk Gorbacsevicsnél, amely már közel áll a magyar a l a k v á l t o z a t (Juhász József), és az a l t e r n á c i ó (Deme László) fogalmához. „Вариантность форм слова возникает только при совпадении лексического и грамматического значения” (10). Magyarul: A szóalakok variativitása csak a

lexikai és grammatikai jelentés egybeesése esetén jöhet létre. Ez már a teljes variáció, amely egyértelműen fedi a magyar alternáció fogalmát. Teljes variáns (полный вариант) esetében a szóalakok közötti eltérés csak minimális lehet. (Vö. Juhász 1980, Deme 1987.) A nem teljes variáns funkcionálisan vagy helyzetét tekintve korlátozott. „неполные [...] функционально или позиционно ограниченные” (1978: 26). Ez különbözteti meg őket többek között a szinonimáktól.

A Graugyina–Ickovics–Katlinszkaja (1976) szerkesztette Грамматическая правильность русской речи c. könyv előszavában a variánsokat a következő kritériumok alapján különíti el:

- 1) a grammatikai rendszerszerűség (грамматическая системность);
- 2) a rendszeres felcserélhetőség (регулярная взаимозаменяемость)
- 3) a grammatikai jelentés funkcionális ekvivalenciája az egymással fölcserélhető kontextusok határain belül (функциональная эквивалентность грамматического значения в пределах взаимозаменяемых контекстов)
- 4) az egybevetendő grammatikai struktúrák egyneműsége (*однородность сравниваемых структур*);

Igen fontos kritérium a szóvariánsok kölcsönös fölcserélhetősége és a kontextusba való behelyettesíthetősége. Ha egy szóvariációs pár nem felelt meg ezeknek az igen szigorú feltételeknek, nem kerülhetett be a fent idézett normaszótárba. Ha a fenti kritériumokat egybevetjük a Gorbacsevics-féle teljes – nem teljes variáció-felosztással, a normaszótár variánspárjai a teljes variánsoknak látszanak megfelelni. A magyar nyelvészeti szakirodalomban pedig a már említett Juhász-féle alakváltozat, és a Deme-féle alternáció jelenségével esik egybe.

Deme László (1987) a következőképpen határozza meg az alternáció fogalmát: „[...] egy-egy morféma több – egymást váltogató alakban – él a

nyelvben. Ennek a jelenségnek alternáció a neve, az azonos morféma egymást váltogató alakjai tehát alternánsok. [...] az alternációnak alapfeltétele az alapvető alaki azonosság és a részleges alaki különbség. Nem tekinthető tehát alternánsnak a *méz*ben és a *mézes* alakok két főformája, mert nem kettő, hanem egy: hiányzik köztük a részleges alaki különbség. De nem vehető egymás alternánsának a *kutya* és az *eb* sem, – bár jelentésük igen közel áll egymáséhoz –, mert csak különbség van közöttük, hiányzik az alapvető alaki azonosság” (110). A fent említett lexémák szinonimái egymásnak, rokon funkciójúak, de nem egy morféma alakváltozatai, mert hiányzik az alapvető alaki azonosság mint alapfeltétel. Mivel a nyelvészeti szakirodalomban nincs egységes szinonimafogalom, elég nehéz elkülöníteni a variánsok nem teljes formáit a különböző lexikológiai csoportoktól, így a szinonimáktól. Az orosz lexikológiában a kutatók egy része egyetért abban, hogy a grammatikai szinonimák a grammatikai variánsok határesetei (Ahmanova, Jarceva, Rogozsnyikova, Sendelsz stb.)

I. M. Sanszkij (1975: 26) szemantikai variánsoknak nevezi a szinonimákat. A következő példákat találjuk nála a szemantikai variánsokra: *нынешний – теперешний – одновременный – современный*.

Juhász József (1966: 30) alakváltozatoknak tekinti mindazokat a lexémákat, amelyek „minden jelentésükben és jelentésárnyalatukban megegyeznek, hangalakjuk egy vagy több elemében azonban különböznek, pl. *csend – csönd; borotva – beretva; ismer – ösmer – esmér – ismér; ábrándoz – ábrándozik* stb. [...] Nem minősül alakváltozatnak a jelentésében egyező, de nem ugyanazon képzővel képzett származék, mint pl. *gereblyél – gereblyéz; kavicsol – kavicsoz* stb.” A szerző alakváltozatoknak csak azokat a lexémákat tekinti, amelyek jelentésükben teljesen megegyeznek. Alap- és mellékjelentésükben egyaránt! Juhász József egy későbbi tanulmányában

(1980) tovább pontosítja az alakváltozat fogalmát: „Az alakváltozatokat nem mindig könnyű pontosan elhatárolni a szinonimáktól. [...] Alakváltozatokról ugyanis rendszerint olyankor beszélünk, ha a különbség egy-két-három főnémmára korlátozódik” (112). A hangalaki különbség azonban nem lehet morféma értékű. A *gereblyéz* / *gereblyél* szópár tagjai nem alakváltozatok, mert itt a különbség morféma értékű: azonos tőhöz szinonim képzőket kapcsolunk, amelyek grammatikai funkciójukban eltérnek. A különböző lexikológiai jelentések elkülönítésére, de legalábbis a teljes variánsok (Gorbacsevics), ill. az alternánsok megkülönböztetésére jól alkalmazható Deme László alternáció-fogalma, illetve alternáció-rendszere. A továbbiakban röviden tekintsük át, hogyan osztályozza Deme László az alternánsokat. Az alternációs sor tagjait minden helyzetben az köti össze, hogy azonos a lexikai jelentésük, ill. toldalékalternánsok esetében a grammatikai funkciójuk. „Az alternánsok szembenállása – ami jelentésbeli értéküket illeti – lehet funkciós és funkciótlan. Ez attól függ, az alapvető alaki azonosságon belül jelentkező részleges alaki különbséghez társul-e jelentésbeli (vagy grammatikai értékbeli) különbség, vagy pedig a két alternáns csak alakjában tér el egymástól, s jelentésértékben nem. A funkciós alternációban a változatok jelentése (rendszerint grammatikai értéke) között egy teljes jelentésmozzanatnyi (azaz egy szemémányi) eltérés van” (Deme 1987: 111). Például: az angol *foot* – *feet* alternánsai egymásnak, hiszen csak hangalakjukban van eltérés, de az alternáció funkciós, mivel a két alaknak más a grammatikai jelentése. A magyar nyelvben: *tesz* – *tész*; *megy* – *mégy* stb. a toldalékok között a *-na* / *-ná* és a *-ne* / *-né* alakpárok között van hasonló viszony: *adna* – *adná*. „Funkciótlan alternációban a változatok jelentése (és grammatikai értéke) azonos” (111). A funkciótlan alternációt két csoportra osztja Deme László: a) a funkciótl-

l a n s z a b a d alternánsok, amelyek bármilyen morfémakombinációban felcserélhetők. Ilyenek pl. t ő m o r f é m á b a n : a *csoda / csuda, csodával / csudával, csodálom / csudálom* stb. Vagy: a *csend / csönd; csorog / csurog; fel / föl* stb. T o l d a l é k m o r f é m á b a n : pl. a *-nként / -nkint* névszói esetragok: *kilónként / kilónkint* stb. Az utóbbi példa csak stílusértékében tér el az előbbtől. A funkciótlan alternációban a pragmatikai jelentés eltérése megengedett a szópárok tagjai között. b) f u n k c i ó t l a n k ö t ö t t az alternáció, ha az alakváltozatok közül bizonyos morfémakombinációkhoz van kötve az egyik vagy másik szóalak használata. A magyar nyelvben a funkciótlan kötött alternáció nagy szerepet játszik, hiszen idetartozik minden ún. váltótő, illetve a több alakú toldalékok is. T ő m o r f é m á b a n pl. a következő alternáló alakokat figyelhetjük meg: *sző / szövök; alszik / aludj / alvó; öregedik / öregszik; terem / termett; jönnek / jöhet / jövő; az igealakok rendszerében. A névszótövek alternáns alakjaira példák: bokor / bokrot; falu / falvak; gyapjú / gyapjas; mű / művek; ló / lovak; lé / leves; fő / feje; ajtó / ajtaja; víz / vizes* stb. T o l d a l é k m o r f é m á b a n a több alakú toldalékok illeszkedése is az alternáció révén válik érthetővé. Pl. *házban / kertben; Vagy: ajtóhoz / emberhez / cölöphöz* stb. Ugyancsak az alternáció jelenségével magyarázhatjuk meg a felszólító mód jelének váltakozását a különböző mássalhangzóra végződő igetövekhez kapcsolódva. Így a *j* alapalternáns mellett van *-s, -sz, -z, -dz, -gy, -ggy* és *zéró* alternáns a felszólító módú jelen idejű alakokban. Pl. *fesse, játssza* (játssz+sz+a), *nézzen, fogóddzon* (fogódz+dz+on), *higgyen, igyunk* stb. A egyes szám második személyű tárgyas ragozású igealakokban zéró a felszólító mód jele: pl. *írd, vedd*. Ez utóbbi alakban az igei személyrag szerepel *-dd* alternáns alakban. Az igetövek, névszótövek, valamint a toldalékmorfémák alakváltozatainak leírását részletesen megtaláljuk a MMNyR I. kötetében is (1961: 313–31; 345–19; 500–83), csak itt még az a l a k v á l t o -

zat műszó szerepel az alternáns helyén. Az alternáció rendszerét Deme László dolgozta ki még az 1950-es évek elején, de sajnálatos módon az egész nyelvi rendszerre kiterjedő dolgozata mindmáig nem jelent meg. Rövid összefoglalója megtalálható A beszéd és a nyelv című könyvében, de részletes leírása még várat magára. Más nyelvekre is jellemző a funkciótlan kötött alternáció. „Az oroszban a вижу : видишь, а бегу : бежишь s ugyanígy а лицо : личность főalakjai funkciótlan kötött alternánsok” (Deme 1978: 116). A fentiekben leírtakból jól látható, hogy az orosz alternációfogalom nem teljesen azonos a magyar alternációfogalommal. A Gorbacsevics által megkülönböztetett részleges variáció a lexémák alapjelentésének azonososságát nevezi meg alapvető feltételként. A mellékjelentések, a különböző konnotatív jelentések eltérése az alapjelentéshez képest meghaladhatja az egy szemémányit. A teljes variációban a lexéma összes jelentése esetében jelentésazonosságnak kell lennie. Éppen ezért nagyon kevés a teljes variáns a részleges variánsok számához képest. Az orosz nyelvészeti szakirodalomban ezt korábban Graugyina fejtette ki (1970) egy, a grammatikai variánsokról írt cikkében. Az 1. típusban a grammatikai alakok alapjelentésében van azonososság, ezeket denotatív variánsoknak nevezi a szerző. Pl. тракторы – трактора, зимою – зимой stb. Itt a variánsok használata nem nagyon függ a kontextustól, bár kisebb mértékű pragmatikai jelentésbeli eltérés lehet, pl. stilisztikai. Ezeket a variánsokat rendszervariánsnak (системный вариант) is nevezi Graugyina. A 2. típusba azokat a variánsokat sorolja, amelyek esetében a variáció a konnotatív jelentésekben figyelhető meg. Ezeket konnotatív variánsoknak nevezi a szerző. A konnotatív jelentés nem szabad jelentés, erősen kontextushoz kötött, ezért ezeket kontextuális variánsoknak (контекстуальный вариант) is nevezhetjük. Ilyen például az orosz gyűjtőnevek variáns használata: Читатель ждёт новые

книг – Читатели ждут новых книг (1970: 9). A variánsok ilyen szembeállítására azt sugallja, hogy a kontextuális variáns kívül esik a grammatikai rendszeren.

Dolgozatom további részében egy orosz ige-típus kijelentő mód jelen idejű verbum finitumai variáns alakjainak bemutatásával szeretném szemléltetni a fentebb leírtakat. Példáimat Az orosz beszéd grammatikai helyessége (Грамматическая правильность русской речи 1976) c. normaszótár mintegy 40 igéjéből választottam ki. Ezenkívül a bibliográfiában feltüntetett szótárakat használtam. Közülük a legtöbb segítséget az Ozsegov-féle Az orosz nyelv szótára (Словарь русского языка 1973), Az orosz nyelv gyakorisági szótára (Частотный словарь русского языка 1977), Az orosz nyelv ortoepikai szótára (Орфоэпический словарь русского языка 1985), valamint Az orosz irodalmi nyelv szóhasználatának nehézségei és a normavariánsok (Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка 1973) c. munka nyújtotta.

Most két alakváltozat-típust szeretnék bemutatni a vizsgált igék köréből: 1. azokat az alakváltozatokat, amelyek között szemantikai egyenértékűségi viszony van, eltérés csak pragmatikai jelentésükben mutatkozik, 2) az ige variációs sorában az oppozíciós párok tagjai között jelentésmegosztás van. Némely ige esetében ez a jelentésváltozás olyan mértékű, hogy egyes szótárak a poliszémia, mások a homonímia esetébe utalják a variáns igealakokat. Felvetődik a kérdés: vajon, ha a bevezetőben említett kritériumokat tartjuk szem előtt, ezek alakváltozatoknak tekinthetők-e még, határesetet alkotnak, vagy egyértelműen két lexémáról beszélhetünk. Itt most nem teszek kísérletet a kérdés eldöntésére, hiszen ez további kutatásokat igényel, csupán a kérdésfelvetésig jutottam el eddigi vizsgálódásaimban.

Az első csoportba azokat az igéket soroltam, amelyeknek variáns alakjai szemantikailag egyenértékűek, a tagok között stilisztikai eltérés mutatkozik, a szövegbe egymás helyett pragmatikai megkötésekkel helyettesíthetők be. Ilyen igék a következők: *алкать, колыхать, крапать, блестеть, кудахтать, махать, мерить, мурлыкать, мучить, мяукать, плескать, полоскать, рыс-кать, сыпать, хныкать* stb. Három igét választottam ki szemléltetésre az első csoporton belül:

a) Az *алкать* 1. 'éhezik', 2. 'áhítozik valamire' régies használatú, könyvnyelvi ige. Az Ozsegov-szótár (1973) szerint mindkét jelentésben vannak variáns alakjai: *алчу, алчень/ алкаю, алкаешь*. A négykötetes akadémiai szótár (Словарь русского языка 1973) azonban már csak a 2) 'áhítozik valamire' jelentésben jelzi a variáns alakok meglétét 'erősen, nagyon kíván valamit' jelentésárnyalattal. Я не желаю ничем огорчаться / *алкаю* проводить свои дни в спокойствии. (Салтыков-Щедрин) Magyarul: 'Nem akarom, hogy bármi is elkeserítsen, nyugalomban *kívánom/óhajtom* eltölteni a napjaimat'. Сердце моё *алчет* правды. (Горький) Magyarul: 'A szívem igazságot *kíván / óhajt*'. A mai orosz nyelvben ez az ige ritkán használatos régies stílusminősítése miatt. Inkább csak a választékos beszédben, vagy az idősebb műveltebb emberek beszédében van szerepe. A megkérdezett 50 szentpétervári filológushallgató közül a második példában 41 ma is így mondaná az igealakot, bár régiesnek, választékosnak minősíti. Mindössze egy hallgató írta, hogy a produktív variáns is él a nyelvben. Nyolc hallgató nem válaszolt a kérdésre. Ők vagy nem tudták eldönteni a kérdést, vagy nem használják egyik igealakot sem.

b) A *колыхать* 1. 'ingat, lenget', 2. 'ringat' jelentésű igenek az 1. jelentésében vannak csak szemantikailag egyenértékű variáns alakjai. Pl. *В поле ветер веет, травку колыхает* (Колыцов). Magyarul így hangzik: 'A mezőn

süvít a szél, a fűszálakat *ringatja*'. Az improduktív töből képzett variánsra példa: *Ветер колышет занавеску*. Magyarul: 'A szél *lengeti* a függönyt.' Egy másik irodalmi példa az improduktív alak használatára: *Ветер наши знамёна колышет*. Magyarul: 'Zászlóinkat *lengeti* a szél.'

c) А *КОЛЫХАТЬСЯ* 1. 'ing, leng', 2. 'ring, reng' jelentésű igenek a produktív variánsai az Ozsegov-szótár szerint ritkábban használatosak. Improduktív töből képzett alakra hoz csak példát. *Колышутся спелые колосья*. 'Az érett kalászhok *ringenak*.'

2) A második típusba azokat az igekeket soroltam, amelyek esetében a variációs sor tagjai jelentésükben eltérnek egymástól.

a) *БРЫЗГАТЬ* ige 1. jelentése: 'fröcsköl, fröccsen'. Az Ozsegov-szótár szerint a normatív alakok az improduktív töből képzettek: *Фонтан брызжет*. 'A szökőkút *szökken*'. Egy másik példában: *Грязь брызжет из -под копыт*. 'A paták alól sár *fröccsen*.' 2. jelentésében 'vízzel meglocsol, meghint' az ige produktív tövéből képzett alakok számítanak normatívnak. *Дети брызгают водой на пол*. 'A gyerekek vízzel *locsolják* a padlót.' *Мама брызгает бельё*. 'A mama *belocsolja* a fehérneműt.' Átvitt jelentésben, képi szerkezetben azonban csak az improduktív alakok használatosak: *Как будто бродильный сок брызжет из некоторых книг, опьяняет нас. (Паустовский)* 'Mintha must *csorogna* némely könyvből, megrészeget minket.' Az Орфоэпический словарь русского языка (1985) azonban *h o m o n i m a k é n t* jelzi az igekeket, azaz az ige két jelentésében két önálló lexémaként szerepel. Az 1. jelentésben a *брызгать*¹ – *брызгаю, -аешь* alakokat, míg a *брызгать*² a 2. jelentésben csak a produktív *брызгаю, брызгаешь* alakokat alkotja meg, tehát nincsenek variáns alakjai.

b) a *клепать*¹⁻² is két lexéma a normaszótárak szerint. А *клепать*¹ 1. *клепаю*. 'összekalapál' jelentésű igei homonima csak a produktív töből alkotja

meg ragozási paradigmáját: *клепаю, -ешь*, míg a *клепать*² ‘rágalmaz, befeketít’ (nép) jelentésű homonima csak improduktív alakokat képez: *клеплю, -клеплешь* (1973, 1980). A ‘szegeccsel’ jelentésű *клепать*¹ homonima esetében egyenértékű variáns alakok meglétét mutatja az Орфоэпический словарь русского языка (1985). Ez a szótár tizenkét évvel az Ozsegov-szótár után jelent meg, példái között nem szerepelnek a jelen idejű produktív alakok. Csak a múlt idejű és a jelen idejű improduktív alakokat szemlélteti szövegben. Он *клепал* мост через нашу речку. ‘Hídat *emelt* (*kalapált össze*) a folyócskánk felett,

c) *капать* 1. ‘csepeg, csepereg’, 2. ‘csepeg, beázik’. 3. ‘csepegtet (orvos-ságot), 4. ‘lecsöpögtet vmit’ igének az Ozsegov-szótár a produktív töből képzett alakjait tartja normatívnak, de régies minősítéssel jelzi az improduktív töből képzett alakok meglétét is: *капаю / каплю* (уст.) *Дождь капает / каплет*. ‘Csepereg az eső.’ A variáns alakok meglétét jelzi a nyolc évvel később, 1981-ben megjelent négykötetes értelmező szótár is. Bár példái a múlt századból valók, azért idézzük fel őket. Яд *каплет* сквозь его кору. (Пушкин). ‘A mérge áthatol / átcsereg a kérgén/héján. И *капают* горькие слёзы / Из глаз на холодный песок. (Лерм.) ‘Keserű könnyek hullanak (cseperegnek) a hideg homokra. Nézzünk mai példákat is: На них *капает* дождь. (Степной) ‘Csepeg rájuk az eső.’ Потолок *каплет*. Csepeg / beázik a mennyezet. Ez utóbbi példát a Graudina–Ickovics–Katlinszkaja szerkesztette Грамматическая правильность русской речи (1976) c. szótár régiesnek tartja.

A *капать*¹ ige ‘csepeg, csepereg’ jelentésben önálló lexémává válik. Paradigmasora kiegészül az improduktív töből képzett alakokkal: Вода *капает* из крана. ‘Csöpög a víz a csapból.’ Над нами не *каплет*. ‘Nem hajt a tatár.’ (Ткр. Nem csepeg a tető felettünk.) Az improduktív alakok azonban már régiesek, az itt említett példa frazeológiailag kötött. A *капать*² igei homoni-

mához a 'csepegtet' jelentés kapcsolódik, és már csak a produktív *капаю*, *капаешь* alakokból alkotható meg az igei paradigma. Он *капает* лекарство. 'Orvosságot csepegtet.' A 3. 'csepegtet' jelentésben a produktív alakok a normatívak. Ты *капаешь* себе колени [...] 'Lecsepegteted a térdedet.' (Горький) Az Орфоэпический словарь русского языка már homonimaként jelzi az igéket. A 2. csoportba az általam vizsgált igék közül 6 tartozik: брызгать¹⁻² > двигать¹⁻² > метать¹⁻² > капать¹⁻² > клепать¹⁻² > пыхать¹⁻². A vizsgált mintegy 40 ige esetében azok nagy részében a variációs sor tagjai között polyszemantikus jelentésükben mutatkozik megoszlás. Ilyen igék pl.: полоскать, плескать, сыпать, хныкать stb. Ezek vizsgálatával egy másik dolgozatomban foglalkozom. Felvetődik a kérdés, vajon a dolgozatom elején az alakváltozatokra megállapítottak szerint igazi variánsnak hány ige tartható a mai orosz nyelvben?

Kosztromarov (1994: 95) moszkvai nyelvész a tömegkommunikációs eszközök hatására bekövetkezett nyelvi változásokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a mai orosz nyelvben a variánsok megléte már csak idő kérdése. A rendszerváltás utáni politikai, gazdasági változások következtében felgyorsultak a nyelvi változások is. A nyelvi norma változik, a korábban normatívnak tartott irodalmi nyelvi alakokra a beszélt nyelvi alakok olyan mértékben hatnak, hogy átértékelődik magának a normának a fogalma is. Vizsgált igéink esetében ez azt jelenti, hogy a читать típusú igék analógiájára egyre inkább a produktív variánsok terjednek el az eddig a legtöbb ige esetében normatívnak tartott improduktív alakok helyett. Természetesen a nyelvi változásokban szociokulturális tényezők is közrejátszanak. Az iskolázottak nyelvhasználatában még jó ideig tovább élnek az improduktív alakok is a produktívak mellett. A kevésbé iskolázottak eddig sem voltak

tisztában a variáns alakok meglétével, illetve használati értékükkel. Hogy ez mennyire igaz, egy későbbi felméréssel is szeretném majd igazolni.

I r o d a l o m

Deme László 1987. A beszéd és a nyelv. Tk, Bp.

Juhász József 1980. A szó portréjához. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana és jelentéstana köréből. Tk., Bp.

Аеманова О. С. 1957. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва.

Виноградов В. В. 1944. О форме слова В сб. Известия ОЛЯ. т. 3. вып. 1. 40–41.

Горбачевич К. С. 1978. Вариантность слова и языковая норма. Москва.

Грамматическая правильность русской речи (1976). Под ред. Граудиной Л. К., Ицкович В. А., Катлинской Л. П. Москва.

Рогожникова Р. П. 1966. Варианты слов в русском языке. Москва.

Костомаров В. Г. 1994. Языковой вкус эпохи. Москва.

Русский язык по данным массового обследования (1974). Под ред. Крысина Л. П. Москва.

Орфоэпический словарь русского языка (1985). Под ред. Аванесова. Москва.

Словарь русского языка (1973). Под ред. Ожегова С. И. Москва.

Смирницкий А. И. 1955. Значение слова. ВЯ. 2. 85.

Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка (1973). Под ред. Горбачевича К. С. Ленинград.

Учебный словарь глагольных форм русского языка (1988). Под ред. Толмачева В. Д. и Кокорина С. И. Москва.

Филин Ф. П. 1963. О слове и вариантах слова. В кн. Морфологическая структура в языках различных типов. Москва.

Частотный словарь русского языка (1977). Под ред. Засориной Л. Н. Москва.